

אליעזר בן־יהודה כחוקר ארץ ישראל

א. ר. מלאכי

לזכר רעיתי האהובה, משענתי בחיים ותומכת גורלי, צפורה ז"ל,
נפטרה אור ליום ר', ח' באלול, תשל"ט.

א.

לאליעזר בן־יהודה לא היתה נטייה טבעית לבלשנות ולחקירת הארץ. בהופעתו כסופר היה בעיקרו פובליציסטן, פובליציסט בעל רעיון אחד ואידיאה אחת. במאמרו „שאלה נכבדה“ שנדפס ב„השחר“ חוברת ניסן, תרל"ט, שהשתא מלאו מאה שנה לפירסומו, ביטא את הגיונות רוחו שימים רבים הציקו את נפשו ולא נתנו דָּמִי לו עד שהעלה את התוסס בלבו על הנייר. הסטודנט לרפואה במכללה בפאריז חלם את חלום תחיית עמו כאומה ותחיית לשונו על אדמתו בארץ אבותינו, אבל לא חלם להיות סופר. את מאמרו שבו אנו מתחילים תקופה בתחייה הלאומית שלנו ורואים את בן־יהודה כאחד ממאורות הציונות המדינית והרוחנית, כתב בהשפעתו, או יותר נכון — בלחצו של לא יהודי, איש פולני כשם צאשניקוב, עיתונאי רוסי וצרפתי שבן־יהודה התודע אליו בספרייה הרוסית בפאריז שהיה מבקר אותה לשם קריאה בעיתונים רוסיים. צאשניקוב, בשיחותיו עם הסטודנט הצעיר פרלמן (פינוי משפחתו של בן־יהודה), הרגיש שדבר סֶחַר יֵצֵק בו, איוו מטרה נסתר, אשר עליה הוא נותן את נפשו¹. העיתונאי לא נתן מנוח לבן־יהודה עד שהאחרון פתח לפניו את לבו וגילה לו את סתרי־נפשו ומטרת חייו — תחייתו המדינית של עמו בארץ־ישראל ותחיית הלשון העברית כשפה מדוברת, רעיון שחבריו היהודים לעגו לו, ראו בו תזיון־שוא ומתעה מאין לו מציאות בחיים. אבל דווקא ה„גוי“ ראה שיש יסוד לרעיונו זה ואפשרות להגשימו, ועוררו לכתוב את הגות רוחו במאמר ולפרסמו בעתון עברי.

בן־יהודה היסס לכתוב את המאמר באָמרו שאיננו מרגיש שיש לו כשרון ספרותי, אבל הסופר והעיתונאי צאשניקוב הרגיש בחושו החד שהחולם הצעיר מחונן כשרון ספרותי, ושוב לא נתן לו מנוח באמרו לו: הרעיון מרחף באויר, ואם אתה לא תפרסם את הגיוני־רוחך בדפוס יִקְדָּמְךָ אחר, ותקפח בזה את זכותך כראשון². צאשניקוב פָּפֶה עליו הר כגיגית ממש, עד שבן־יהודה כתב את המאמר שחתם עליו לא בשמו ובשם משפחתו, כִּי־אם בכינוי ספרותי — בן־יהודה, ושלתו ל„המגיד“, שעורכו לא פירסם אותו מפני שמצא אותו בלתי־ראוי לדפוס. רָפֶה רוחו של בן־יהודה, אבל לא נואש. צאשניקוב הסביר לו שמהצד הספרותי ראוי וראוי הוא המאמר לראות אור, אבל עורך העתון בוודאי מתנגד לעצם רעיונך³, נסה לשלוח את רעיונך לעתון שני, ותראה שיפרסמו. שמע בן־יהודה לעצת צאשניקוב, שאחר־כך היה מורו ומדריכו בעתונאות, ושלח את המאמר ל„השחר“. סמולנסקין הלאומי, אם כי לא הסכים לכל דעותיו של בן־יהודה, קיבל את המאמר ברצון ועחד את הסופר הצעיר במילים אחדות כתובות על גלוייה: „עטך אתך. מאמרך יראה אור בחוברת ניסן.“

ב.

יש דמיון־מה בין בן־יהודה לבין אחד העם, שמאמרו הראשון „לא זה הדרך“ נדפס עשר שנים אחרי „שאלה נכבדה“. גם אחד העם לא חשב את עצמו לסופר, אבל מעריציו (ביחד ר' אברהם אליהו ליובארסקי ז"ל) לא נתנו לו מנוח שיביע את דעותיו בכתב, ועורר את צדרכוים,

עורך „המליץ“, שירזו את אשר גינצברג לכתוב מאמרו. עד שנֶעְתַּר להם וכתב את „לא זה הדרך“, שִׁתְּחַם עליו בכינוי אחד העם, ונדפס ב„המליץ“ באדר תרמ"ט. „שאלה נכבדה“ ו„לא זה הדרך“ דנו בנושא אחד — הלאומיות. ההבדל ביניהם הוא, שמאמרו של בן-היהודה נכתב לפני תנועת חִיבַת צִיּוֹן, לפני הפרעות בשנת 1881, לפני ביל"ו; העלייה השנייה וייסוד המושבות, ובן-היהודה הציג את השאלה והיתווה את הדרך לפתרוֹנָה — עלייה לארץ ותחיית הדיבור העברי, בעוד ש„לא זה הדרך“ פתוב בימי ירידה וּשְׁפָל לתנועת „חיבת ציון“, שכבר התקיימה שנים אחדות וכבר נוסדו המושבות הראשונות ו„הנדיב הידוע“ לקח אותו תחת חסותו, אבל פקידי הכארוֹן הביאו את המושבות לידי רִיקָבוֹן. בתנועה פגה ההתלהבות ובמקום גדולות עסקו בקטנות. ב„לא זה הדרך“ הראה אחד העם את הדרך להתעלות והתרוממות הרוח. „שאלה נכבדה“ כתוב ברגש ובהתלהבות, באופטימיות ונעימות „עת לטעת“ של סמולנסקי עולה מכמה משורותיו. לעומתו פתוב „לא זה הדרך“ במגמה שלילית והוא חָדָר יאוש, והמאמר מסתיים: „אראנו ולא עתה, אשורנו ולא קרוב“...

שניהם, בן-היהודה ואחד העם, אחרי כלותם את נבואתם, ירדו מעל הכמה במחשבה לכלי לעלות שוב, אבל נמשכו אל הספרות והמשיכו לכתוב ונעשו לראשי המְדַבְּרִים בפובליציסטיקה העברית. השפעתו של כל אחד מהם היתה רבה גם בישוב, בתנועת חִיבַת צִיּוֹן והציונות. אמנם היה הבדל גדול בין השניים, ולא פה המקום לעמוד על זה. בן-היהודה ואחד העם הם נושא בפני עצמו, שיש לכתוב עליו במיוחד. כדאי להעיר, שכשם שלילינבלום נכנס בפולמוס עם אחד העם בתגובתו על „לא זה הדרך“, כך נכנס לילינבלום בפולמוס עם בן-היהודה, לא על „שאלה נכבדה“, ו„עוד מוסר לא לקחנו“, כִּי־אם על „מכתב לבן-היהודה“, מאמרו השלישי של בן-היהודה ב„השחר“, שבו יצא בעיקר נגד סמולנסקי והאחרון בתשובתו, בשולי המאמר, קיבל את טענותיו של בן-היהודה והספיק לדבריו, אולם לילינבלום לא היה מרוצה מהמאמר בכלל והשיג על כמה פרטים וכן גם לעג על זה שבן-היהודה מחייב את תחיית ארץ ישראל לשם תחיית השפה באמרו:

אך ברית כרותה לאידעאליסטיס שגם אם יאמרו דבר הגון לא ימנעו עצמם מדברים בטלים. שאין להם טעם וריח. בעל המכתב אומר להחיות את ארץ ישראל למען תְּהִיָּה על ידי זה שפת עברו האין זה כבוזה בית נאות והיכלים נאים מרהיבי עין. לא מפני שיש בהם צורך בהם עצמם. אלא כדי לקבוע, מזווה? ומה איכפת לו. אם בשעה שבאמת יצלח לנו לקומם את הריסת ארץ אבותינו תהיה שפת אשכנז, או שפת אנגליה השפה המדוברת בפי ההמון? ולמה לו להיות פאטריאט יותר ממה שהיו אבותינו? אברהם אבינו היה באור כשרים. ובלי ספק דבר בשפת ארמית עד שבא לארץ נענו ששם היתה השפה המדוברת שפת עבר.

אם בדברי בן-היהודה על תחיית השפה ראה לילינבלום רק „דברי שטות“, הרגיו אותו מאד המשפט שִׁקְרַץ בן-היהודה על הנביא ירמיהו, שהשווה אותו לנביאי השקר שמעיה הנחלאי, אחאב בן קוליה וצדקיה בן מעשיה. דבריו אלה „אינם אלא חוצפה יתירה שאי אפשר לעבור עליהם בשתיקה“, כותב מל"ל בריחה והוא יצא ללחם על כבוד ירמיהו ונימוקיו הם כמעט אותם הנימוקים והטענות שטֵעַן על יל"ג בביקורת על שירו „צדקיהו בבית הפקודות“ במכתבו אל המשורר בנידון זה⁴. שֵׁם מאמרו של לילינבלום הוא „על ישראל וארצו“, ממאמרו הציוניים הראשונים של מל"ל, והוא עודנו עוסק אז, במידה ידועה, בשאלות תיקונים בדת...

ג.

שני מאמריו הראשונים של בן-היהודה עשו רושם, אבל לא עוררו תגובות, קָד קל מהרושם שעשה המאמר „שאלה נכבדה“ על הקוראים, אנו מוצאים במאמר „על דבר ישוב ארץ ישראל“

לאחד שחתם בשם „שוחר תושיה“, ב„המגיד“, 1880, גליון 26 (בגליון שלאחריו נדפס מאמר על „דניאל דירונדה“).

להתחלה היה המשך, כי הוסיף בן־יהודה לכתוב ב„המגיד“, „מגיד משנה“ ו„חבצלת“. הוא הירפה לכתוב ונתגלה בכל זוהר פשרונו הספרותי והעתונאי. במאמריו הטיף לרעיון הלאומי — משאֵת־נפשו, דיבר השכם ודבר ולא על צחיח סלע זרע דבריו. הוא מצא אחים לדעה, סופרים שקֵּהוּ ברעיון הלאומי עוד לפניו, והשפיע על סופרים מְדַבְּרֵי ההשכלה וגם הסוציאליזם (קאמינר, יהל“ל ואו“ר) לְנֶבֶא ברוחו. לְבֶן־יהודה יצאו מוניטין כ„סופר לאומי“. כך ציינו אותו הסופר הספרדי דנו“ן, תלמידו של ר' יהודה אלקלעי, דוד גורדון ור' יוסף נאטונק, הרב ההונגרי, שכשד“ל לא האמין גם הוא שהאמנציפציה היא תשועה לעם ישראל ואת הפתרון לשאלת היהודים ראה, כבן־ארצו הגדול, הרצל, רק בייסוד מדינה יהודית בארץ ישראל. ר' יוסף נאטונק הוציא עתון בגרמנית, „דאס אייניגע ישראל“⁵, שבו נלחם בהתבוללות והטיף לגאולה רוחנית ומדינית. בודד היה נאטונק בארץ מולדתו, אבל מצא אח לדעותיו בר' יהודה אלקלעי. נאטונק היה גם איש המעשה ולשם הגשמת רעיונותיו עשה עוד בשנות השישים למאה שעברה „סיבובים“ בצרפת ובקושטא. הוא השפיע על כרמיה ושאר ראשי חברת „כל ישראל חברים“, שהושיטו לו יד עזרה להגיע אל מטרתו. מאמרי בן־יהודה על תחיית הדיבור העברי מצאו הד חוק בלבו ובמאמריו „יעוד הלאומי בישראל“ ב„המגיד“ בראשית שנות השמונים, שקתם עליהם בכינוי „בן לאום ישראל“⁶, מורגשת השפעת בן־יהודה. בראשית המאמר הראשון פתח בדברי „שלום וברכה לְבֶן־יהודה“, וכותב בהתלהבות:

אשרך בן יהודה, ופלאת אהבתך לעמנו אשרך בן חיל להלחם בעד לאום ישראלו הלבשת עוז להעיר צדק אחוזת אבותינו. קנאת אמת קנאת לדון ולהוכיח בעד משפט שפתנו הקדושה. כי לה משפט הבכורה לפני שפות ורות ולא תבגוד בישראל להשכיח שמה מקרב ואל תוריש האמה את גברת העברית! שתיי בצמא דבריך הנאמנים. הנובעים ממקור מים חיים אהבת לאום ישראל ואמונתו. דבריך מים קרים לנפש עיפה מפני חונקי לאום ישראל. בצדק ובקש כי בבתי חנוך בא"י יאמו ואום (פארטראג) בשפה עברית

ד.

בן־יהודה היה אחד משלושת „כוכבי הלכת“ שבשנה אחת, היא שנת תרל"ט, עלה על שמי הספרות והז'ורנאליסטיקה העברית: נחום סוקולוב⁷ ושמעון ברנפליד, סופרים פוריים ועתונאים חרוצים, שבמשך שני דורות קָלְשׁוּ על דעת הקהל, שינו את פני העתונות העברית (בן יהודה עד ראשית מאַת העשרים, וסוקולוב משנות התשעים ואֵילָך) והעשירו את ספרותנו עושר רב. בראשיתו היה בן־יהודה בעל אידיאה אהת — הרעיון הלאומי, אבל כתב גם על נושאים כלליים (כמכתביו מפאריז על המדיניות הצרפתית, ומאמרו על ויקטור הוגו).

בן־יהודה האנטי־גלזתי, שכל ימיו הצטער שלידתו היתה בגולה ולא בירושלים, כשהחליט לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בירושלים (ולשם זה בא לפאריז ללמוד רפואה), כבר ראה את עצמו כירושלמי, וכדי שיהיה לו מושג מהמצב בארץ התכתב עם פרומקיין, עורך „החבצלת“, והתחיל להשתתף בחידויות בעתונו, ובמאמריו הגיב גם על ענייני ירושלים. ב„חבצלת“ פירסם את מאמרו „לשאלת החינוך“, שנכתב באלול, תרל"ט ונדפס בגליון השביעי של שנת תר"מ, ובו הגיב על מאמרי פרומקיין בשאלת החינוך וההשכלה בירושלים. במאמרו זה יצא בן־יהודה בהצעה נועזה לעשות את העברית לשפת־לימוד בבתי־הספר בירושלים ולהקיות בזה גם את הדיבור העברי, וכך תִּפְתָּר גם שאלת ההשכלה בירושלים. בן־יהודה עצמו נפתע מהצעתו זו, ואומר שבוודאי יראו אותו כמשוגע כחפצו לעשות שפה מתה כשפת לימוד בבתי־ספר, „אבל לא משוגע אנכי, אדוני“, יצהיר ומוכיח שהעברית איננה באמת שפה מתה. הוא מזכיר שמות

סופרים כסמולנסקין, יהודה ליב גורדון, בראנדשטטר, יהל"ל ופרומקין, שביצירותיהם הראו שהעברית היא שפה חיה. פרומקין הסכים במקצת לבן-יהודה, אבל הוכיח בהערה בשולי המאמר, שלפי שעה אין מקום בירושלים להגשמת הצעתו: „והנה אך כמו שיאמר האשכנזי, איין פראמער וואונשׁ” (משאלה חסודה). על הערת פרומקין השיב בן-יהודה במאמר שני, בו הרחיב את הדיבור והסביר שדווקא ירושלים היא המקום לנסיון כזה. לפרומקין השיב על מאמרו זה, לא בהערה כִּי־אם במאמר בשני המשכים, שבו בהחיר את נימוקי התנגדותו, אבל בעיקרו הסכים לבן-יהודה וסיים את מאמרו בדברים אלה:

וגם בירושלים לא אמרתי ונאשׁ לו: במצב כזה אי־מוכשרה הנה ירושלים להיות ראשונה לנסיון ההצעה הזאת אמרתי. אבל אם ישימו המנדבים לבם לחנוך בעירי ירושלים להכירו לאמצעי ישע המיוחד, אשר יושיע ציון ובניה ויפזרו נספם במדה גדושה ומספקת לכל צעירי ירושלים ולבד בית ספר לגדולים — יִפְתָּח גם בית ספר ראשון לנוערים קטנים, קרוב רעיוןך בפי ולבבי ויוכל להביא ישע ללאומנו וכבוד ויקר לשפתנו וספרותנו ובין השמחים על הוצאתו לפעולה יִפְנֶה גם ידיוך.

אם כי נתפרסם כסופר, לא קלם בן-יהודה שיהיה סופר פרופסיונאלי שחי על עטו. הוא המשיך בלימוד הרפואה, אבל פתאום חלה בשחפת והוכרח להפסיק את לימודיו באוניברסיטה. הוא פנה לקארל נֶטֶר שימנה אותו למורה במקנה ישראל. בעצת נטר נכנס לבית-הספר המזרחי של חברת „כל ישראל חברים” ללמוד את עבודת נטיעות צמחים להכשרת משרתו במקנה ישראל, אבל מחלתו גברה ובפקודת הרופאים עזב את פאריז ונסע לאלג'יר להבראה. בהזמנת פרומקין להיות סגנו בעריכת „החבצלת”, עלה אחרי חתונתו עם דבורה יונס, העלמה שלימדה אותו רוסית וצרפתית, לארץ.

בין כסה לעשור נכנס הזוג העברי הראשון בשערי ירושלים ובן-יהודה התחיל לעבוד ב„החבצלת” — צעדיו הראשונים בעתונות הירושלמית. וכך התחילה התקופה הירושלמית של בן-יהודה כעורך עתונים, כמורה ומחבר ספרי לימוד, מלונים, ספר ומאמרים בחקירת הארץ. הוא היה ליוחס להשפלה ותרבות לאומית, הקנאי לעברית ומחולל הפלא הגדול של החייאת הדיבור העברי.

ה.

כאמור, לא היתה לבן-יהודה נטֶה טבעית לבלשנות, אבל היה לו חוש לשוני וביטויים וצירופי-מלים שריח שפות לועזיות נודף מהם היו לו לזרא. זה הביא אותו עוד בראשית דרכו כסופר לחדש מלים במקום אלה שפסל.

במאמר קטן בשם „שתי מלים חדשות”, שנדפס ב„מגיד משנה” של דוד גורדון (שנה ב', גליון 1: י"ז טבת, תר"מ), חידש שתי מלים שאחת מהן מלון, במקום ספר מלים, בהסבירו שצירוף־מלים זה איננו לפי רוח הלשון וריח תרגום מגרמנית נודף ממנו. זו היתה המלה הראשונה שִׁצַר מרחיב הלשון העברית, והיא נתאזרחה בספרותנו מבלי גם לדעת מי הוא יוצרה. ייתכן שבעת שחידש בן-יהודה את המלה „מלון” לא ניבא לו לבו שעתידי הוא לחבר מלונים ו„גולת הכותרת” שבהם — „מלון הלשון העברית הישנה והחדשה” — מלון מדעי־אקדמי, עבודת־חיי שליחיבורו הקדיש רוב שנותיו. כמרכן לא קלם או שתדַר־עבודתו יהיה גם בית־חרושת לתעשיית מלים קוריוזיות, מלים שיסודן ראשי־תיבות (כגון חושמ"ה לממשלה קונסטיטוצי־יונאלית, ולעלן — לנייטראליות). חידושי מלים שלו אנו מוצאים בכמה ממאמריו ב„חבצלת”. אני מביא שתיים: עורך במקום מעריך⁸ ובית־ספר עליון במקום גבוה, בהסבירו שגבוה הוא בנין בית־הספר, שיכול להיות גם נמוך ומשמעות עליון היא השכלה עליונה. המלה עורך נתקבלה

בלי גם לדעת שהיא יצירת בן־יהודה? ואילו השנייה לא השתרשה, ורכים עדיין משתמשים בבבית־ספר גבוה.

בבוא בן־יהודה לירושלים והנהיג את הדיבור העברי בביתו, הדגיש בכתב יחוד העדרו של מלון וניגש לחיבור מלון לצרכי עצמו. את היסוד הניח בערך אבן, שבו ליקט כל שמות האבנים ורשם אותם לפי סדר א"ב והדפיסו ב„החבצלת“ לשנת תרמ"ב, והוא־הוא יסוד המלון „גנוי הלשון“, שערכים אחדים ממנו הדפיס ב„הצבי“ לשנת תרמ"ז, וממנו נשחלשל המלון הגדול שלו. הוא התחיל לעסוק בבלשנות והיה לאחד מגדולי המומחים במקצוע הזה.

1.

בירושלים התחיל גם להתעניין בחקירת הארץ ופרסם ה„חבצלת“ כמה מאמרים על טבע הארץ וחיי תושביה, מאמרים מקוריים ותרגומים. דברו הראשון בתחום זה היתה רשימה קצרה על כתובת השלח, שנתגלתה בקיץ תרמ"א במקרה על־ידי ילדים, חניכי בית־היתומים הגרמני הפרוטסטנטי של שְׁנָלֶר — תגלית חשובה בכתב העברי הקדמון, שנתפרסמה בראשונה בכתב־העת של החברה הגרמנית לחקירת הארץ ועוררה התעניינות רבה בעולם המדעי וכמה חכמים עמלו לפענחה. בעתונים העבריים בימים ההם כמעט שלא דובר על תגלית חשובה זו. ב„המגיד“ שנה כ"ה, גליון 17 (כ"ה אייר, תרמ"א), באה ידיעה קצרה על התגלית, כתובה בידי ד. צ. מימון על־פי „ווינער טאגעבלאט“. ב„שערי ציון“ הירושלמי הכחישו בכלל את גילוי הכתובת. ברשימה ב„החבצלת“ (שנה י"ב, גליון 2; כ"ז תשרי, תרמ"ב), נמסרה הכתובת עם פירוש המלים. אין שם הסופר תתום על הרשימה, אבל מהסגנון מכירים שמחברה הוא בן־יהודה (גם המאמרים על טבע הארץ נדפסו בהעלם שם הכותב). חשיבות לרשימה זו בהיותה כתובה בידי בן־יהודה בימים הראשונים לשבתו בירושלים וגם מפני שהכתובת שמספרת על חיבור הגיחון עם השלח בימי חזקיהו מלך יהודה¹⁰, נתפרסמה בפעם הראשונה בעתון ירושלמי ואני מוסרה בזה:

בראשית ימי הקיץ רחצו ילדים ערבים על־יד נחל השלית, ויהי ברחצם ויכָּשֶׁל אחד הילדים ויפֹל המימה. וירא בקומו באותיות תצובות בקיר הסלע. וילך ויסַפֵּר להאדון שיק את אשר ראה. וילך האדון שיק לראות מה שם. והונו לפניו כתבת כתובה בכתב כונן ובשפת עברית הסופר מסר את שש השורות הראשונות החצובות „לפי העתקת החכם קאוטש“, והוסיף:

והנה בכל הכתבה הזאת מצאנו רק דבר אחד חדש והוא סֶלַת הַנִּקְבָּה (או נִקְבָּה) מוקב ובאורו: חפירה (לטוול בלעז) וכל הכתבת היא ספור מלאכת הַנִּקְבָּה אשר עשו חצבים (שורה ד) בצר (צד, שורה ג, ו). בשורה הראשונה נמחקו מלים אחדות. בשורה שנייה מספר כי הגרון היה איש לקראת רעהו (כי תצבו משני עֵבְרִים). בשורה רביעית כי ביום הנקבה הכו החצבים איש לקראת רעהו גרון על גרון וילכו המים מן המוצא אל הברכה מאתים ואלף אמה. ומאה אמה היה גבה הצור על ראשי החצבים.

בשורה שלישית נמצאת המלה זדה¹¹ אשר נעלמה מהחכמים הוראתה. הזמן אשר בו נעשה הנקבה הזאת והכתבת לא ידעו החוקרים לקבוע. ורק זאת נראה כי היו החצבים כעונים. ועל כן כתבו מלות רבות אשר לא כמשפט כתבת העברים.¹²

2.

בשנת תרמ"ג יצא „ארץ ישראל“ — ספרו הראשון של בן־יהודה, והוא מוקדש לחקירת הארץ. הספר נדפס בבית־דפוסו של רי"מ סאלומאן, ועל שערו כתוב: על טבע

הארץ הזאת, ימיה ונהריה, הריה ועמקיה וטבע אקלימה, והצמח והחי אשר בה, ועריה וכפריה. חברו אליעזר בן־יהודה".

זה היה הספר הראשון על הגיאוגרפיה של ארץ ישראל, פתוח בידי סופר עברי בירושלים. ספר קטן־פמות (תבניתו 80 ומכיל צ"ו עמ'), אבל רב־איכות, שמחברו השקיע בו עבודה רבה, חקר ודרש, למד ואסף בשקידה את החומר בתלמוד ובספרות ישראל הקדומה, בספריהם ומאמריהם של חוקרי הארץ מאומות העולם, שעברו את הארץ, מעדו את שְׁעֵלֶיהָ, בעת שספנת מוות רחפה עליהם. אף על הנסיונות המוצלחים והבלתי־מוצלחים לחזר את עֵרְבַת הירדן ולעבור באניה את ים המלח, החל מקוסטיגן האירי בשנת חקצ"ו, מורוביק, סקוט, סימונד ומנלוי האנגליים¹³ עד לנזק האמריקני וליאן הצרפתי — סיפר בהוספה לספר; וכן גם סיפר על הרפתקאותיהם וכשלונותיהם של הראשונים שמתו (קוסטיגן ומנלוי ועוזרו) על קדושת המדע. בן־יהודה מסיים את סיפור נסיונותיהם בדברים נלבכים, שהם גם סיומו של הספר:

אלה דברי האנשים אשר שמו נפשם בכפם לתור את הארץ הזאת ולהודיענו את טבעה. ואם עשה לא עשינו אחרון היהודים דבר בחקירת ארץ אבותינו עליו לפחות לתת כבוד להאנשים האלה אשר גם מות שלשה מהם לא מנעם מלכת עוד בדרך הזאת. ולשית להם זכר עולם בספריו אשר נכתוב על הארץ אשר בה כל תקותנו ונחמתנו.¹³

מתוך גישה לאומית ניגש בן־יהודה לחיבור ספרו זה.¹⁴ קינא „הסופר הלאומי" את כבוד הארץ והרגיש חרפה בלבו על שעם ישראל הוא אֶדִיש לְדַע הארץ, והסופרים שכתבו על ארצות כל חלקי תבל: אירופה, אמריקה, אסיה ואפריקה ועל „איים רחוקים רק לארץ אחת לא שמו סופרי ישראל כמעט את עינם ולבם ולמקום אחד בכל התבל לא היה די עוז לעורר חפץ בקרבם לדעת את המקום הזה ולהודיעהו את בני עמם יען ארץ אבותיהם היא הארץ הזאת ועל המקום הזה נקרא שם ישראל עד היום".

דברי תוכחה כאלה השמיע לא פעם אחת, כי חקירת הארץ נחשבה בעיניו כאחד מעיקרי הלאומיות. בעתונתו הקצה תמיד מקום למאמרים בחקירת הארץ, עודד סופרים להתמחות במקצוע זה והוא כתב עשרות מאמרים על הנושא הזה. ב„מבשרת ציון" שהוציא בתרמ"ד, כתב על תולדות „החלוקה" (מאמר זה אמנם היה יותר פובליציסטי מהיסטורי, אבל היה הראשון שגישתו ל„חלוקה" היתה חיובית); כתב על ירושלים החדשה — תולדות השכונות הראשונות שניבנו מתר"ט עד תרמ"ט, ועל מושבות ההיכלניים הגרמנים בירושלים, יפו וחיפה, והוא ההיסטוריון הראשון שלהן. ב„הצבי" פירסם מאמר בכמה המשכים על ישוברים יהודיים בארץ בימי מסע הצלב, כתב על החפירות הארכיאולוגיות של גְּלִיס, מְקָלִיסטר ושאר החפירות, על תגליות בשנות התשעים וראשית מאַח העשרים ולא בלי חידושים מצידו. כמעט שלא הניח שום הזדמנות שלא כתב על חקירת הארץ. הוא עודד את החוקר אברהם משה לונץ, פירסם רצונות על ה„ירושלים" ו„לוחות ארץ ישראל" שלו והציגו למפת בעבודתו, שקידתו ומסירתו לחקירת הארץ. הכרך הראשון של „ירושלים" ססמולנסקי ויל"ג הירבו לדבר בשבחו וראו במאסף זה אות לתחייה הלאומית, הופיע בשנת תרמ"ב (שנת עליית בן־יהודה לירושלים ושנה לפני הוקעת „ארץ ישראל" שלו), וכמעט ששפה אחת לשניהם בתלונותיהם על אדישות הקורא העברי למדע ארץ ישראל.

בהערה להקדמתו ל„ארץ ישראל" מבלט בן־יהודה את העניות בספרות העברית בספרים על ארץ ישראל ומוכיר רק ספרים אחדים כתובים על נושא זה: „שבילי עולם", שמחברו, שמשון בלון, הקדיש רק „שנים שלשה פנים" על ארץ ישראל; „מחקרי ארץ" לשלמה לוויזון, שבמהדורת יעקב קפלן נקרא „ארץ קדומים" ובו „נרשמו שמות המקומות אשר נזכרו בכתבי

הקדש אך דבר אין בו כמעט על טבע כל הארץ ובמקומות רבים כתב המחבר הזה על טבע הארץ כאשר חשבו לפנים ולא כן הדבר עתה (עיין בדבריו על הירדן). בספרי קלמן שולמן על ארץ-ישראל נקבצו מאמרים יפים רק על מקומות מספר מהארץ הזאת וספר מוסדי הארץ להסופר הזה לא ראיתי ולא ידעתי אם יש בו עליה דבר".

את „תבואות הארץ“ לר' יהוסף שווארץ יציין שהוא „הטוב מכל הספרים על ארץ-ישראל“, אבל גם בעבודה חלוצית זו מצא בן-יהודה מגרעות באמרו: „גם בו ימצא הקורא רק מעט מאד על טבע הארץ“ דברים רבים לא נודעו עוד בימיו. וגם שפתו רעה לא תמשוך את לב הקורא להארץ שהוא מדבר עליה“ (אולם ב„ארץ ישראל“ הביא בן-יהודה כמה ממסקנותיו של שווארץ בויהיו מקומות). גם לונץ בעשותו, בשנת תרנ"ח, במאמרו „החדשות בספרות ארץ-הקדש או הם ואנחנו“ (ב„לוח ארץ ישראל“ לשנת תרנ"ט), את חשבון רכושנו בחקירת הארץ בעברית לעומת הספרים והמאמרים בשפות לועזיות, יטעים בכאבל, „מה מעטה ודלה הינה עבודתנו אנו בשדמות ספרות ארץ קדשנו וביחד בשפת קדשנו, ומה גדולה ונכבדה העבודה שעבד כל אחד מהעמים הנאורים גם אחרי העבודה של יובל מאה ויותר במקצוע הזה.

אנו מוצאים חידוש בספר זה: הכתיב החסר, שהנהיג בן-יהודה עוד במאמריו הראשונים ונתקבל על-ידי סופרי ארץ-ישראל הצעירים והיה נהוג עד קרוב לימינו אלה. ועוד חידוש אנו מוצאים בו — מלים לקוחות מהשפה הערבית, מחידושי בן-יהודה להרחבת השפה¹⁵, עוד לפני שניגש לחבר המלון, ושמר על זה בעקביות. בשנות התשעים היה לסלע-מחלוקת בין סופרי ארץ-ישראל וסופרי הגולה. לא רק פוריסטים התנגדו להרחבת לשון זו, כִּי-אם גם סופרים מודרניים, שראו בבן-יהודה לא מרחיב כִּי-אם מחריב הלשון.

ליליינבלום אסף באחד ממאמריו כמה מלים מחידושי בן-יהודה שאולות מהשפה הערבית, שלא הבין את פירושו. למשל: חרמים לגנבים. בנידון זה יאמר בן-יהודה, בהקדמתו לספרו זה:

... „כי חשוב אחשבה אשר רק בזאת נצליח באמת להחיה את שפתנו ולרפא אותה מנגע מלות החדשות אשר אין להן כל תמונה עברית וכל רוח שפת עברית אשר כִּנּוּן רבים מסופרינו לפי רוח שפת אשכנזית ורוסית“. הוא מצא סיוע וחזוק לזה ביל"ג, וכפי שיספר בהמשך הרצאתו בהקדמתו: „וכך הסכים לי בעצם הדבר משוררנו הגדול רבי יהודה ליב גורדון ויחרץ גם הוא משפט כי בארץ אבותינו נוכל להחיות את שפתנו תחֵה גדולה ולהעשירה עשר רב.“

דבריו אלה כתב המשורר במכתב לבן-יהודה, ותנת דעתו זו כתב יל"ג גם ב„המליץ“, גליון 27, 1883), בדברו על ספרו של בן-יהודה לפני הופעתו, שמתברר שלח אליו את העמודים הראשונים שסודרו בדפוס שִׁישִׁים עיניו על עבודתו. בן-יהודה הביא את חֵנת דעתו של יל"ג זו בסוף הקדמתו. ואלה דברי יל"ג:

חכמי לב היושבים בארץ אבותינו יוכלו להחיות את שפתנו בקלות לקוחות משפת ערבית יושבי הארץ. קלות אשר במקורן ושרשן הן משתפות לשתי הלשונות האחרות עברית וערבית. אפס כי בשפת ערבית הוראתן ושמושן מבוררים ומסוימים יותר יטן שפה חיה היא וטעמה עמד בה. ואין ספק כי בקלות כאלה היו משתמשים גם אבותינו בזמנם באותם עונוי שמוש שמשתמשים בהם הערבים גם עתה. יאה לך מקור ואמן וחי לתורת השפה. מקור אשר לא יוכלו להשתמש בו חכמי הלב היושבים בחוץ לארץ וכיו וכאלה הן הקלות אשר מצאו בעלה הראשון מספר ארץ ישראל לבן-יהודה.¹⁶

יש להעיר, כי כפולמוס בן-יהודה בשאלת הרחבת השפה בשנות התשעים הביא את דברי יל"ג אלה כ„תנא דמסייעא“ לו, וכיוון לנצח בהם את יריביו.

בן-יהודה היה מגדולי מעריציו של יל"ג ודברי המשורר היו בעיניו כדברי האורים ממש (אם

גם בכמה דברים בענייני לשון יצא לחלוק עליו). ליוכל יל"ג כתב בן-יהודה רשימה מלבבת עליו ב„החבצלת“ וזו היתה הפעם הראשונה שדובר על יל"ג בעתון ירושלמי, על ערכו כמשורר (אמנם על יל"ג באו דברים ב„החבצלת“ בעת מאסרו בשנת תרל"ט, והיה זה כמעט העתון העברי היחיד, שבו סופר על מאסרו).

גם יל"ג הגה אהבה לבן-יהודה. „שלום לך ידידי ובני (בן יהודה) אשר אהבתיך, על כי תורת אלהינו בלבך ושפתו בפוך, אם כי אדמך אכנך ולא ידעתיך!“ — מתחיל את מכתבו לבן-יהודה (אסרו-חג של שבועות, תרמ"ג), מכתב מדעי בענייני לשון. שמח הוא המשורר שבן-יהודה מסכים לדעתו בדבר שמות העצם לבעלי החיים, אבל לא הסכים לעצתו „להחליף את שמות העצם בשמות התואר“. נכנס עמו בשקלא-וטריא וזא עליו בהוכחות נמרצות שהצדק עמו, וכך הוא מסיים: „הלזה תקראו הרחבת השפה ותחית הלשון?“

המכתב ערוך בחלקו לרי"מ פינס, תשובות להערות פינס למשליו ב„משלי יהודה“¹⁶ * עוד במכתב זה, כמכתבו לפינס¹⁷, שאזכיר להלן, רואים את התעניינותו הרבה של המשורר לתחנת הלשון. יל"ג דאג גם למצבו הקמרי של בן-יהודה והמליץ עליו לפני סוקולוב, שיזמין אותו להשתתף ב„האסיף“¹⁸. המשורר גם פירסם ב„הצבי“ את שירו „על מה רגזה הארץ“¹⁹ — השתתפות יחידה של יל"ג בעתון ירושלמי.²⁰

כבר הבאתי למעלה את אשר כתב יל"ג על „ארץ ישראל“, והוא מְרָקָה בשבחו של הספר במכתבו לפינס:

כפי שאני לומד מן המעט אשר היה לפני גם ספרו של הר"ר „בן-יהודה“ הוא מן הפירות הטובים הראויים לברכה. המחבר בין י'בין את אשר לפניו — יכתוב ועושה מעשהו בתבונה ובהשכל. באמונה ובישרת לבב עמו. גם בתוכן הספר גם בסגנונו נראה השתדלות גדולה ויתירה להתקרב אל השלמות האפשרות ומובטחני שלא יוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן ומוגה גם אחרי שאתה הוא המנוח והעומד על גבו. ואין שום ספק שספר כזה הוא דבר בעתו ונצרך מאד לשעה שאנחנו עומדים בה וירבו הקופצים עליו. ומי יתן והביאוהו בחורי ישראל בחדריהם ובישיבותיהם ללמוד ידיעות האה"ק על בוריה.

יל"ג היה מעונין בהוצאת הספר. עורר אותו לזה פינס במכתבו אליו „להיות למסייע בדבר מצנה במעשה הצדקה ולמצוא איש אשר יחזיק בידי המחבר בהוצאת הדרושות לפתוח המדות.“

יל"ג קיבל על עצמו ברצון ובאהבה למצוא מיצינאט לזה. במכתבו זה לפינס ישיג יל"ג על כמה מחידושי הלשון של בן-יהודה בספרו זה (טרי, גביש, בצבץ, דפלה וכ"ו), אולם רק על שגיאה אחת, גאות במקום גאיות, נשמע לו בן-יהודה, ובתיקונים בסוף הספר תוקנה השגיאה: תחת גאות, קרא גאיות (יל"ג כותב: „והנה לא אעיר מאומה על תכן הדברים בשני העלים הראשונים לפי שידעתי בגבולות אה"ק היא ידיעה מתה קנייה מפי ספרים בלתי בעלי חיים, ואחם קונים לכם את הידיעה היקרה הזאת מפי חיים מדברים, וקרוב אליכם הדבר; אבל בסגנון הלשון ארשה לי להעיר דברים מועטים שלא ישרו בעיני, אולי יסכים המחבר אתי להסירם מספריו כמה שיביא“).

שנת הדפסת הספר, כאמור, היא תרמ"ג, התאריך המקובל, אבל בחתימת ההקדמה כתוב: „ירושלים ת"ו, שלשה עשר יום לחדש הרביעי, אלף ושמנה מאות ושלוש עשרה שנה לחרבן מקדשנו“ — תאריך השנה שהנהיג בן-יהודה. בשער גם תמונת המטבע „יהודה בשבי“ — דקל שבשמאלו יושבת בתולת בת יהודה אַבְלָה, ראשה קפוף וככולה באזיקים וידה השמאלית על פניה העצובים; ומימין — חיל רומי עומד וקשת וחיצים בידו. בצד הימין — יהודה, ובשמאל — בשבי. מתחת לתמונה ביאורו של המחבר: „צורת המטבע אשר טבעו הרומאים לזכר

גבורתם על ארץ יהודה. על עצם המטבע שתי המלות יהודה בשכי כתובות רומית". המטבע בשער הספר הוא סמל לחורבן הארץ והתעוררות העם לדרור ותחייתו המדינית והלאומית. הספר מכיל שבעה פרקים ותוספת. אינני מוסר את תוכן הפרקים, כי הם מפורטים בשער הספר. קצת מהתוספת על החקירות בערבות הירדן וים המלח, מסרתי למעלה. מפת טבע הארץ, שרשומה ב„לוח הענינים" חסרה בטופס שבידי ולא ראיתיה גם בטפסים אחרים שהיו למראה עיני. הספר הוא יקר-המציאות בכלל ובכמה ספריות איננו בנמצא. שפת המחבר היא פשוטה וקלה, לשון תִּהַּ וטִבְעִית, ובפרקי הספר ישנם תיאורים יפים מטבע הארץ. בשעתו השתמשו בו כמה סופרים דודו יודילוביץ האשים את אחד הסופרים ב„המליץ" בפלאגיאט מהספר „ארץ ישראל".

בן-יהודה התחיל ולא המשיך. החלק השני והשלישי לא חוברו. ייתכן מפני תפוצתו הדלה של הספר, שעליה כתב פינס במאמרו „סחר הארץ" ב„הצבי" לשנת תרמ"ה.²¹ ואולי משום שנטרד בן-יהודה כמורה בבית-הספר של „חברת כל ישראל חברים", בחיבור הלוח ובעריכת עתוניו („מבשרת ציון" ו„הצבי") וגם בעבודה ציבורית (ייסוד אגודת „תחית השפה", חברת „תחית ישראל", „עזרת נדחים"). לא היה פְּנוּי להמשיך בחיבור ספרו זה, שכימים ההם, ימי התעוררות לתחיית לאומית, היה מורגש ונחוץ גם כספר-לימוד בבתי-ספר. אולם לא הזניח בן-יהודה את חקר הארץ. הוא הירבה לכתוב במקצוע זה. כאמור, סקר את כל החפירות הארכיאולוגיות שנעשו בארץ; כתב (על פי דוד קויפמאן) מאמר יפה על עלייה לארץ מאיטליה ופירסם תגליות מהגניזה על ארץ-ישראל והיקצה מקום רחב בעשרות גליונות של „השקפה" לשנת תרס"ג למאמריהם של ר' ברוך חומה, ר' חיים הירשנון ויהודה גאמונד, חברי אגודת ת"ת מיסודו של ד"ר רוטשטיין הירושלמי על התחדשות הסמיכה והסנהדרין. הוא גם היה ממייסדי החברה העברית לחקירת הארץ וגאולת המקומות ההיסטוריים שלנו בארץ (תצוין מלחמתו ב„הצבי" לשנת תרמ"ז במפריעי קניית הכותל המערבי עלידי הבארן אדמונד רוטשילד).²²

נספחים

12 – א. בקורת סמולנסקין על ארץ ישראל

הזכרתי בהערה 15. שסמולנסקין התנגד להרחבת הלשון במלים לקוחות מהשפה הערבית. הוא הביע את דעתו זו ברצוניה על „ארץ ישראל" ב„השחר" לשנת תרמ"ד. עמ' 138. כמדומני שזוהי הרצוניה היחידה על הספר הזה בעברית. סמולנסקין מחשיב את הספר הזה ביחוד כספר-תעמולה לרעיון היישוב. מפני חשיבותה של רצוניה זו אני תביא אותה בזה מתוך תצלום²³

ספר ארץ ישראל

על טבע הארץ הזאת, ימינה ונהריה, הריה ועמקיה וטבע אקלימה והצמח והחי אשר בה ועריה וכפריה, תברו אליעזר בן-יהודה. ירושלים תרמ"ג.

הספר הזה הוא פרי רעיון ישוב ארץ ישראל, לוא נכתבו ספרים כאלה כעשר שנים לפני, כי אז הועילו להרעיון הזה יותר מאלפי מאמרים כי בידם היה לספור פי מוציאי דִּקָּה על הארץ, אשר בראשית החל הרעיון להפוז שרשיו על תלמי לבב אחינו היו לפוקה ולמכשול להם להניא אותם מִבָּא אל ארץ חמדתם. אולם אֶף עתה יש ויש חפץ לנו בספרים כאלה, מלבד הדעת אשר תצא מהם למבקש לדעת את ארץ אבותינו ומה היא, היה גם עוד זאת כי על ידי ספרים כאלה יעלה זכרון הארץ על לב אוהביה ויוסופו להחזיק במעוז אלה הגבורים הנאמנים, אשר חָרְפוּ נפשם לצאת כחלוצי צבא לפני אחיהם, ולא נסוגו אחר מפני כל צרה ומכשול אשר הביאו עליהם המחסור ושונאת השונאים וצוררים את עמם עוד יותר מצורריהם מהעמים, על כן טוב

וישר הוא לתת לספרים כאלה מהלכים בקרב כל העם כאשר הוא שם למען תמצאנה ידי הסופרים להוסיף עבוד עבודתם לרבים. אולם בדבר השפה אשר אמר המחבר להעשיר על ידי מלות ערביות לא כדעתו דעתי. כי לפי דעתי אך למוֹתָר הוא העמל הזה, כי אם נָקַח את התלמודים והמדרשים לְעוֹר לנו אז יש ויש שם מלות הרבה עד כלי די לעשות שִפְתָ עבר כשפה חיה לכל משפטיה. ואם עד כה לא מצאה יד איש לעשות זאת, כי מי עמד בסוד כל התלמודים והמדרשים, הנה עתה אחרי אשר הרב הגדול החוקר בתלמוד ובשפות גם יחד מאין כמהו בעל הערוך השלם כבר ערך לפנינו אוצר כל יקר, וכל מלה ומלה נשקלה בפֶלֶס החקירה והמשפט, עתה תמצא יד כל איש לקחת משם כחפצו, ואם ישימו הכותבים עברית לבם לדבר הזה אז לא תִקְצַר מהם להשמיע כל אשר יִזְמו בלבם.

תלונת פינס על חובבי ציון שלא הפיצו את „ארץ ישראל“ בגולה

במאמרו „סחר הארץ“, שודפס בהמשכים ב„הצבי“ לשנת תרס"ה התרס"ו – ממאמריו היותר מצויים שכתב פינס בימים ההם, שמלבד ערכו האקטואלי להתפתחות המסחר והמלאכה בארץ־ישראל, יש לו ערך היסטורי. כי בו דובר על הנושיונות הראשונים של עבודה וגינת כפיים בירושלים והראה שהיהודים היו האומנים הראשונים בכל מלאכת יד וגם ממסחר לא הניחו את ידיהם: על חריצות הגרמנים והתחרותם עם היהודים ועל חריצות היהודים גם כיום וחוסר הקבלנות של כמה עולים לעסוק במלאכתם או במסחרם ולהתעורר בארץ. במאמרו זה ביקר גם את חובבי ציון בעיקר ברוסיה. שקוֹזְנִיחִים את הפצת עבודת אומני ארץ־ישראל (בתוכם גם את עבודת בני ביל"ו בירושלים) והסחרות מתוצרת הארץ, בהביאו מְשָלִים ודוגמות ומעשים שהיו להוכחות. וכך יכתוב גם על ספרו של בן־יהודה, וכה הם דבריו:

הרשני נא עורך נכבד, כי גם ענין אחד הנוגע אליך אקח לי לראיה לדברי, ואל נא תִתְחַע לאחוריך מפני שהוא נוגע לך. פעם אחת התעצמו שני אנשים בדני, ויספִימו ביניהם לבחור אנשים שיעשו פְשָרָה ביניהם, ויִמְאָן האחד לבחור ברב העיר כי יהיה בין האנשים, באמרו הלא אל אנשים אמרנו כי נגיש משפטינו ולא אל רבנים, וישאלהו השני ויאמר: האין הרב בכלל איש? גם אני אשאלך: האין „נוגע“ בכלל איש? לרגל מלאכתי במאמרי זה, חפצי אך להורות, כי שָגו בני חו"ל במושג ישוב הארץ ע"כ פקו פליליה. חז"ל אמרו: ציון היא דורש אין לה, מכלל דבעי דרישה, „חובת הדרישה הזאת“ מתגדרת לפי דעתנו לאמר: על כל אחב"י בתו"ל החובה מוטלת לעשות כל אשר לאל ידם לסול המסלה לאלה החפצים לשבת בארץ ישראל, כי תמצא ידם למצוא מחִתָם, אם בעבודת האדמה, אם במסחר, אם במלאכה ואם בכל עבודה אשר על פיה יחיה אדם אם רק לא מעמל אחיהם יחפצו לחיות גם מבלי לעסוק בתורה, ועל פי הכלל הנודע: „תפשת מרובה לא תפשת“. הלא אין לך דרך נקלה לבוא אל המטרה, מהרבות גמ"ח שבגוף, אם אנשים פרטים לעשות שליחותם בנוגע לעסקי ממונם. אך איככה יקרא לחובבי ציון „ישוב ארץ־ישראל“ דברים כאלה שאי אפשר לצלצל עליהם בפעמונים? ועתם שמעו נא הקוראים: זה כשלוש שנים, שידידנו עורך מכתב העתי הזה, חבר מחברת יקרה בדמי לבבו ובויעת אפו בשם „גיאוגרפיה טבעית של ארץ ישראל“. בהגידי משפטי על המחברת הזאת כי טובה היא, ויש בה תועלת גדולה לידיעת הארץ, אינני סומך על משפט עצמי, כי אם על משפט חכמים מצוינים אשר ראוהו ויאשרוהו. כשתי מאות רו"כ השקיע בדפוס המחברת, ולא הושבו לו עד היום. וכי תשאלוני איככה נהיה הדבר הזה ואגידה לכם: בהִתָל התנועה הלאומית ורבים דרשו לדעת ידיעה מדעית ע"ד ארץ ישראל, פנו להם לעורך הנכבד כי ישלח להם את ספרו, אך חָקִי הבקורת סגרו הדרך לנגדו, ויפן אל אחד מראשי חובבי ציון בווארשא, ויבקש ממנו כי יואיל לקבץ הספרים על שמו ולתת להם מהלכים בארצו. נְתַהִי תשובתו, עמוס הוא לעיפה בטרדות אין קץ, אך את הספרים ישלח על שם אחד מהמוס"ם, וכבואם יעשה אשר לאל ידו.

הספרים שלחו, הספרים באו ואין קול ואין קשב. ויהי אחרי ימים רבים, ויבואו דברי האיש כי לא שלחו הספרים להמו"ס אשר קשב הוא, ע"כ אין בידו לעשות מאומה, ובכלל אין בידו לטפל בדבר אך יצוה המחבר למסור הספרים להמו"ס אשר יקרא בשם, והוא מבטיח כי הכל יבוא על מכונו בשלום, ויעש המחבר כאשר צוהו, והנה הספרים מונחים עד היום תחתיהם כאבן שאין לה הפכים, ולא זכה המחבר לקבל מן המו"ס אפילו ידיעה קלה אודותם, וזלת מאה מהם אשר שולחו לה' יאנאס במאסקוא שנמכרו עד אחד, וה' יאנאס דרש כי ישלחו לו עוד ואין משיב גם לו.

ג. מודעה על „ארץ ישראל“

מודעות על הופעת „ארץ ישראל“ נדפסו בכמה גליונות „החבצלת“ לשנת תרמ"ג ובחבורות „מבשרת ציון“ שיצא בתרמ"ד. וזה נוסח המודעה:

ספר ארץ ישראל

על טבע הארץ הזאת, ימיה ונהריה ועמקיה וטבע אקלימה והצמח והחי אשר בה וכפריה.

לאליעזר בן יהודה

מחירו פה ביד המחבר פרנק אחד. ברוסיה חצי הרו"כ החפצים בו ברוסיה ימצאוהו בבית ספירשטיין²⁴ דזיקה בוורשו. וגם ביד האדון שנה יונס במסקבה.

1. יעקב גולדמאן בחולדות בן־יהודה ב, ספר זכרון לסופרי ישראל של סוקולוב־זאגורסקי. מדור „חכמי ירושלים“. עמ' 190.
2. אמנם בשנת תרל"ט התחיל ברנפלד לפרסם ב„המגיד“ את מאמרו הגדול „לתורה ולתעודה“, ובאחד מפרקיו נגע ברעיון ישוב ארץ ישראל. בשנת תרס"ד כתב ברנפלד שהוא ולא בן־יהודה היה הראשון שכתב על ישוב ארץ־ישראל, ובן־יהודה פירסם ב„השקפה“, שנה ה', גליון ט"ז (י"ז כסלו, א' חתל"ה) מאמר בשם „בקשה מד"ר ברנפלד“ שיוכיח מתי הקדים את בן־יהודה ברעיון זה (במאמרו זה מוכיר בן־יהודה את „לתורה ולתעודה“ של ברנפלד).
3. אם כי יש להתפלא שדה גורדון הלאומי, שהיה עורכו בפועל של „המגיד“, התנגד לרעיונו של בן־יהודה.
4. „אגרות משה ליב ליליינבלום ליהודה ליב גורדון“, בעריכת שלמה בריקן, ירושלים, תשכ"ח אגרת נ"ה, עמ"ד 192.
5. העתון הופיע בשנת 1872 בפשט, והוא העתון הציוני הראשון. יצאו ממנו שבעה גליונות לפי ד"ר דוב פרנקל בספרו „הראשית הציונות המדינית — הרב יוסף נאטאנעק“, פרק ט"ו (ההקשר בין נאטאנעק ובין הרצל ונאדאדאו), היה להרצל הילד בן ה"ב בפשט, מגע אישי עם נאטאנעק. ומפי בתו של נאטאנעק שמע שאריה היה „יוצא ונכנס בבית יעקב הרצל“. גם ד"ר יוסף פטאי שמע זאת מפי בתו של נאטאנעק. פרנקל מצטט מספרו של פטאי „חזון הרצל“ על השפעתו הציונית של נאטאנעק על הרצל.
6. תורו ונדפסו בספרו של פרנקל, עמ' 143 — 134.
7. סוקולוב אמנם החחיל לכתוב בתרל"ו ב„עברי אנכי“ של וורבר ובהצפירה והמשך ב„המגיד“ וב„הקול“ של ראדקינסון, אבל את עבודתו הספרותית החחיל למנות ממאמרו „זכרון לראשונים“ שנדפס בכמה המשכים ב„המגיד“ תרל"ט־תר"מ, ובשנת תרס"ד אמנם חגגו את יובל הכ"ה לעבודתו הספרותית החל מפירסום מאמרו זה. אגב, בתרס"ד חתג גם יובל הכ"ה לפירסום „שאלה נכבדה“ של בן־יהודה.
8. כמדומני שיוסף כהן־צדק חידש את המלה מעריך ב„המבשר“, לפי יעריכו הכהן. במונח „מעריך“ השפמש ברוך וורבר ב„עברי אנכי“ ועורכי עתונים בגאליציה. גם מיכל הכהן בימי ערכו את „החבצלת“ היה חוחם, בהערותיו למאמרים, או בחשובות המערכת, המעריך, או המעריכים, וכן גם ב„האריאל“ שהוציא בשנות תרל"ד־תרל"ו. מנדלי הציע את המלה „סריך“ לעורך. ברוב העתונים, מ„המגיד“ ואילך, היו משתמשים בשם המו"ל (מוציא לאור), מונח בלתי מדויק, שהרי המו"ל הוא בעיקר בעל העתון ועל־פירוב איננו אוזו קול־מוס־סופרים בידו. ד"ר אהרן קאמינקא עמד על כך בהערה למכתבים מהמערכת ב„הצפירה“ לשנת 1890, גליון 80, באמרו: „פה מקום אתי להעיר על אחת השגיאות הרגילות היום אצל כותבי עברית אשר הספרות אומנותם, והוא להחליף מו"ל מ"ע (פעורלענער או „העוריסגעבער“ אשר המ"ע קנגנו, ואין חובתו להיות סופר) בעורך מכ"ע (רידאקטאר) שהוא רק סופר אם אין המכ"ע ברשותו, ולא יוכל איפוא עורך לחתום המו"ל או להיפך“.
9. לפני שנים העירתי באחד ממאמרי בהדאר“ שב„הלבנון“ לשנת תרכ"ח אנו מוצאים את המלה עורך באחד ממאמריו של ש. י. סטאניסלבסקי.

10. מלכים ב' כ, כ: דברי הימים ב' ל"ב, ל.
11. קונראד שיק, מראשוני ההיכלניים בירושלים. התמחה בארכיאולוגיה והשתתף גם ב,ירושלים" של לוגן (בחלק הגרמני). רבים חשבו אותו בקצות ליהודי, ואולי משום זה נדפס עליו ניקרולוג ב,לוח אחיאסף" לשנת תרס"ג.
- 11-א. אחר כך פירשו,סדק באבן".
12. היום קובעים בנוקאות את זמן הכתובת לימי חזקיהו מלך יהודה והמוצבים היו יהודים.
13. במשלחת זו השתתף גם רובינסון האמריקני.
14. ש. יבנאלי במבואו ל,ספר הציונות", כרך ב': תקופת קצת ציון. ספר ב' (חל"אביב, תש"ד) עמ' ס"א, כותב על, ארץ ישראל", אשר היה אולי החיבור הציוני הראשון על ידיעת הארץ", אשר היה קדור בהשקפתו הציונית של המחבר ובאמונתו העמוקה כי רק בעליהם של פחות עובדים צפון סוד תחיתה של הארץ".
15. סמולנסקי לא הסכים לזה (ראה בנספחות).
16. מלות אחדות יופיר בהערה להקדמתו ל,ארץ ישראל".
- 16-א. ,אגרות יל"ג", כרך א', חלק ב', אגרת" רל"ב, עמ' 45-43.
17. ראה מאמרי, יהודה ליב גורדון ועליית רי"מ פינס לארץ ישראל", בצררון" שנה כ"ה, כרך מ"ט (תשרי-חשוון, תשכ"ד), עמ' 35 — 27.
18. ראה מכתבו לסוקולוב, ,אגרות יל"ג", אגרות רנ"ח, עמ' צט: ,אם באמת ידך משגת לשלם שכר סופרים אעירך על שנים מהם אשר לדעתי יוכלו לעבוד עבודה אתך לחועלתך ושכרך יהיה להם לישועה מעטה, האחד הוא בן-יהודה היושב בירושלים" וכו'.
19. ראה מכתבו למשה רייכרסון, שם, אגרת רס"ב, עמ' 85: ,בחובי", מבשרת ציון" (היוצא בירושלים) העתידה לבוא יבוא שירי, על מה רגזה הארץ". המכתב כתיב ב' באלול תרמ"ד כחודש זה הופיעה החוברת הרביעית, האחרונה, של ,מבשרת ציון". בן-יהודה פירסם את השיר ב,הצבי", שהתחיל להופיע בחשן, תרמ"ה. השיר נדפס מתחת לקו ובלתי מנוקד.
20. אמנם היה ברצון יל"ג להשתתף בקבצי יעבץ וב,ירושלים" של לוגן.
21. נכנס בכתיב פינס: בנין הארץ, כרך ב', ספר ג' (ירושלים, תרצ"ט) עמ' 80-36.
22. לפלא שב. מזר ושמואל קליין לא הזכירו את בן-יהודה כחוקר הארץ בספריהם, תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ ישראל" ו,תולדות חקירת ארץ ישראל בספרות העברית והכללית" (ירושלים, תרצ"ד-תרצ"ו).
23. תודתי נתונה בזה לידידי הסופר ד"ר ז. רביד שהואיל כטובו לצלם בעבורי את הרצוניה של סמולנסקי ושני עמדים ממאמרו של מ"ל, על ישראל וארצו", שנדפס ב,השחר, כרך י".
24. יעקב ספירשטיין, מו"ל, ,מארגן ושורנאל", דער אמעריקאנער" ושאר עתונים אידיים בניו-יורק.